

УДК 94 (477) «19/20»

DOI: 10.30840/2413-7065.1(86).2023.275330

**ГЕНОЦИД: ФІЛОСОФСЬКО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ТА УКРАЇНОЗНАВЧИЙ ВИМІРИ****Галина ЛОЗКО***orcid.org/0000-0001-5865-7556*

доктор філософських наук, професор,

провідний науковий співробітник відділу української етнології НДІУ

Анотація. У статті розглянуто основні філософсько-теоретичні проблеми геноциду в їх українознавчому вимірі. Оскільки в період глобальних інформаційних та гібридних війн істинне значення багатьох класичних термінів та етнологічних понять значною мірою є викривленим, інформація про ті чи ті явища може бути недоступною або неправильно витлумаченою світовою спільнотою, постає нагальна потреба їх уточнення та унормування. Військові злочини РФ в Україні визнали геноцидом 7 країн, це дуже незначна кількість, а потрібно доносити до міжнародної спільноти важливість засудження цих злочинів у світовому масштабі. Поняття геноциду введено в юридичну практику і найширше застосовується саме в ній. Проте маємо певні білі плями з етнологічними, філософсько-теоретичними та українознавчими дефініціями дотичних до геноциду понять, таких як «етноцид», «лінгвоцид», особливо «деїцид», що в цій статті знаходить своє осмислення. Знищення національної пам'яті необхідне загарбникам усіх часів. Уже було акцентовано українознавцями, що під час першого погрому Києва 1169 р. суздальським князем Андрієм Боголюбським проявлено жажливі ознаки садизму щодо киян, які вперше засвідчили етнічну відмінність «заліських» суздальців від киян-русів, їхню антагоністичну натуру, що стає зрозумілою в контексті екзистенційної боротьби двох окремих народів. Подальші події вимушеного співіснування в одній державі двох націй, одна з яких не втрачала своєї самобутності попри всі геноциди, руїни та лихоліття, спричинені імперським терором, показали, що уроки історії українцями засвоєні слабо, не зроблені висновки і не вироблена державна стратегія подолання російської імперської спадщини. Звернуто увагу на те, що всі явища етнонаціонального протистояння набувають важливого значення й у майбутньому мають бути спрямовані на подолання наслідків геноциду в Україні.

Ключові слова: геноцид; етноцид; лінгвоцид; деїцид; голодомор; злочин проти людства і людяності.

**GENOCIDE: PHILOSOPHICAL, THEORETICAL,
AND UKRAINIAN STUDIES DIMENSIONS****Halyna LOZKO**

Doctor of Philosophical Sciences, professor,

lead research fellow of Ukrainian Ethnology Department of RIUS

Annotation. The article examines the main philosophical and theoretical problems of genocide in their dimensions as Ukrainian studies. In the era of global information and hybrid wars, the true meaning of many classic terms and ethnological concepts can be to a large extent distorted. Information about certain phenomena may be unavailable or misinterpreted by the world community, so there is an urgent need for their clarification and normalisation. The war crimes of the Russian Federation in Ukraine were recognised as genocide by seven countries, which is a very small number, and it is necessary to convey to the international community the importance of condemning these crimes on a global scale. The concept of genocide was introduced into legal practise and is most widely used in this field. However, we have

© Лозко Г.

certain "white spots" with ethnological, philosophical-theoretical, and Ukrainian studies definitions of concepts related to genocide, such as "ethnocide", "linguicide", especially "deicide", which is explained in this article for the first time. The destruction of national memory has been necessary for invaders at all times. The attention of Ukrainian scholars has already been focused on the fact that during the first pogrom (massacre) of Kyiv in 1169 by the Suzdal prince Andrey Bogolyubsky, the aggressors showed terrible signs of sadism against the people of Kyiv. For the first time, this showed the ethnic difference of the "Zalissia" Suzdalians from the Kyivan-Ruthenians, their antagonistic nature, which becomes clear in the context of the existential struggle of two separate nations. Further events of forced coexistence in one state of two nations, one of which did not lose its identity despite all the genocides, ruins, and calamities, were caused by imperial terror. They showed that Ukrainians have not learned the lessons of history, no conclusions have been drawn, and no state strategy for overcoming the russian-imperial legacy has been developed. Attention was drawn to the fact that all phenomena of ethno-national conflict are important and should be targeted at overcoming the consequences of genocide in all its forms in the future.

Key words: genocide; ethnocide; linguicide; deicide; Holodomor; crime against mankind and humanity.

Постановка проблеми. Глобалізація диктує світовій спільноті нові світоглядні стереотипи та аксіологічні пріоритети. Епоха глобальних викликів змушує українських науковців шукати нові підходи, критерії, парадигми, терміни – загалом нову систему гуманітарних координат, які б дали змогу українцям відстояти власну гідність і не втратити ідентичності. З'являються нові типи воєн, інформаційні та гібридні диверсії, що передують повномасштабним гарячим війнам, воєним злочинам, які агресор воліє називати «спецопераціями» та іншими завуальованими термінами. Така словесна гра має свою маніпулятивну мету, й треба визнати, що значною мірою ворожа термінологія та уміло організована пропаганда часто досягають бажаного агресором результату, створюючи хибну картину реальності. Чи можливо в цьому кривому дзеркалі побачити справжню глибину страшної трагедії України, яку кілька століть цілеспрямовано намагаються знищити? Як показати світові зв'язчу сутність росії, що безкарно чинить злочини під маскою «миру і добра»? Багато хто в Європі досі цього не розуміє, не вірить, не усвідомлює, що маємо справу з відвертим і цинічним геноцидом українців як нації.

Безпрецедентні військові злочини росії в Україні визнали геноцидом 7 країн: Україна, Польща, Латвія, Литва, Естонія, Чехія, Канада. Це означає, що не окремі діячі, а саме парламенти цих країн ухвалили рішення, в яких більшістю голосів визнано, що рф вчиняє геноцид проти українців. Прозвучали також і заяви окремих лідерів і відомих політичних діячів світу, таких як президент США Джо Байден, прем'єр-міністр Канади Джастін Трюдо, президент Колумбії Іван Дуке, колишній прем'єр-міністр Великобританії Борис Джонсон та ін., які конкретно назвали дії рф в Україні геноцидом або «діями, близькими до геноциду». Проте є й такі, хто, незважаючи на цілком очевидні для всього світу обурливі факти, вже після трагедій у Бучі й Гостомелі, Ірпені й Бородянці, Чернігові й Харкові, Херсоні й Маріуполі відмовились назвати дії росії геноцидом українського народу. Дивну й неадекватну позицію щодо жахливих подій в Україні зайняли деякі країни чи їхні лідери (як, наприклад, Угорщина, Китай тощо).

Не будемо тут ставити аксіологічні питання щодо європейських цінностей, хоча вони виникатимуть ще не раз, бо меркантильні інтереси окремих держав

ує більше оголюватимуть картину знецінення демократичних гасел, деградацію всієї системи європейської безпеки, міжнародну корупцію й бізнес на крові, що яскраво засвідчуватиме звиродніння глобального світу. Проблеми геноциду, що з різних точок зору мають різновекторне тлумачення, створюють неадекватне розуміння сутності цього явища, потребують вирішення не лише в міжнародному правовому полі, а насамперед в узгодженні його філософсько-теоретичного визначення й окреслення його сутнісних характеристик, складників і різновидів, а також способів і методів запобігання геноциду на ранніх стадіях чи викоріненню його на стадіях загострення або відвертої агресії. Тому проблеми саме філософсько-теоретичного обґрунтування сутності явищ і термінів щодо геноциду набувають особливої актуальності в контексті тривалої російсько-української війни, цього безпрецедентного злочину проти людства і людяності, що влаштувала рф у XXI ст. Недостатньо унормовані ці терміни і їхнє юридичне значення й у системі правознавчих наук. Оскільки різні історичні, культурологічні та філософські аспекти геноциду українців імперською й шовіністичною росією досі залишаються маловідомими як у світі, так і в самій Україні, то проблеми, пов'язані з цими явищами, в українознавчих дослідженнях ще потребують докладного висвітлення та осмислення.

Аналіз останніх джерел, досліджень і публікацій. Джерела щодо проблем геноциду можна поділити на кілька тематичних і жанрових груп. По-перше, необхідно створити філософсько-теоретичний базис проблем геноциду та пов'язаних з ним явищ, якого в Україні ще недостатньо. Основні теоретичні та термінологічні

дані отримуємо хіба що з тематичних енциклопедій, довідників та монографій. Так, поняття «геноцид» та «етноцид» подані в «Етнократологічному словнику» [9, с. 92–94, 202–202]. Етноцид та його відмінність від геноциду теоретично розглянуто в «Малій енциклопедії етнодержавознавства» [13, с. 694]. По-друге, важливу групу емпіричних даних складають історичні та історіографічні джерела. До третьої групи можуть бути включені матеріали «усної історії»: спогади, записані безпосередньо від учасників подій та жертв геноциду. Окрему групу складають бібліографічні матеріали, які також становлять цінну джерельну базу. Наприклад, в Одесі видано бібліографічний покажчик «Голодомор в Україні 1932–1933 рр.», у якому представлено понад 6 тисяч джерел і публікацій, присвячених цій темі.

Проблем геноциду і дотичних до нього явищ тією чи іншою мірою торкалися ряд українських і зарубіжних дослідників: О. Антонюк, О. Ботушанська, Л. Бур'ян, Л. Герец, М. Гнатовський [7], М. Головатий, Б. Гончар, Ф. Зубанич [23], Г. Касьянов [11], Р. Конквест, Б. Кравченко, С. Кульчицький, Р. Лемкін [26], М. Максудов, Дж. Мейс [14], М. Поліщук [17], І. Рікун, В. Романченко [18], В. Самченко [19], Ю. Семенко, Р. Сербин, В. Шаян [24] та багато інших.

Зазвичай найчастіше проблеми геноциду в українознавстві пов'язують з Великим голодом 1932–1933 рр. Проте до базису цього дослідження треба додати й тісно пов'язані з ним проблеми *етноциду*, знищення етнопонаціональної пам'яті, руйнування системних соціальних зв'язків усередині етносу [13], проблеми *лінгвоциду*, широко представлені професором Національного технічного університету України «КПІ» Ніною

Вірченко [4], а також проблему *деїциду*, яку порушив професор Володимир Шаян [24], що досі лишається поза увагою українознавців, отже, становить абсолютну новизну. На сучасному етапі значної актуальності набуває обґрунтування геноциду як злочину, скоєного рф під час російсько-української війни.

Керуючись національно-екзистенційною методологією, за якою всі досліджувані явища і факти осмислюються під кутом зору важливості й необхідності для самого існування українського народу, авторка цієї статті застосовує методи аналізу й синтезу, історизму, наукової об'єктивності.

Формулювання цілей статті. Дати загальне філософсько-теоретичне визначення поняття «геноцид» та розглянути взаємопов'язані з ним явища: етноцид, лінгвоцид, деїцид, «денацифікація» як комплекс навмисних антиукраїнських заходів, що перманентно здійснюються московією (інші назви: російська імперія, СРСР, рф) впродовж кількох століть, спрямованих на цілковите знищення чи асиміляцію українців та держави Україна.

Виклад основного матеріалу. Явище геноциду вже існувало в історії людства кілька тисячоліть, коли одні групи людей знищували інших, хоча й не називалося цим терміном. Сама ж практика геноциду описана ще в Біблії, наприклад, винищення давніми юдеями племен ханаанців чи поголовне вбивство сплячих єгиптян у ніч на свято Песаха [2, 2М: 12:30, 2М: 12:35–38] та ін. Нині ж світ змінився настільки, що вже замовчувати такі злочини не вдається, і вони відповідно фіксуються всіма можливими засобами й лягають важким тягарем доказів до судових справ міжнародних трибуналів. Хоча наукове й правове

визначення поняття геноциду з'явилося не так давно – лише в ХХ ст.

Одним із перших визначних повоєнних документів стала «Загальна декларація прав людини», прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., яка й донині дуже широко використовується й цитується в міжнародному праві. Проте маємо зауважити, що, захищаючи права людини, цей документ надає пріоритет людині (одиниці) перед цілим народом (нацією). У цій же декларації, яка приймалася «по гарячих слідах» Другої світової війни, на жаль, з подивом виявляємо *відсутність права людини на національність* (просто нема такої статті!), і тим паче про *геноцид* у цьому документі не йдеться [10]. Тобто авторами-укладачами цього міжнародного документа було проігноровано основні аксіологічні пріоритети людини і народу, до якого вона належить. Але ж національність є для людини одним із найважливіших чинників індивідуальної ідентифікації, предметом психологічних рефлексій, невід'ємною цінністю людської особистості. Таке спрямування декларації свідчить про заздалегідь визначені ідеологічні детермінанти глобального управління світом, де в латентному вигляді вже були закладені пріоритети мультикультуралізму перед природними етнонаціональними спільнотами.

Геноцид (від грецьк. γένος – рід, племя та лат. caedo, cedere – вбивати) – спеціально організована діяльність для повного або часткового знищення расової, національної, етнічної чи релігійної спільноти (групи) як такої. Найчастіше геноцид пов'язують з політичними діями урядів тих чи тих країн (зазвичай імперій або панівних націй) щодо національних меншин, які проживають у країні, або щодо народів сусідніх країн,

які країна-агресор прагне загарбати військовим, політичним чи іншим шляхом.

Уперше цей термін як юридичне поняття запропонував американський та польський юрист Рафаель Лемкін (пол. *Rafał Lemkin*), фахівець з міжнародного права, праці якого були присвячені переважно дослідженню трагедій вірменського (здійснений у 1915 р. Османською імперією) і єврейського народів (Голокост, здійснений нацистською Німеччиною). Р. Лемкін був і першим, хто кваліфікував злочини комуністичного режиму Й. Сталіна проти українців (Голодомор) як геноцид. У 1953 р. під час відзначення громадськістю Нью-Йорка 20-річчя Великого голоду в Україні він виголосив своє звернення до тритисячної аудиторії «Радянський геноцид в Україні». Це звернення було згодом опубліковане. Характерно, що ця його стаття в рф була внесена до «Федерального списку екстремістських матеріалів» під № 3151 (рішення Мещанського районного суду м. Москви від 20.05.2015) [22].

У своїй праці «Правління країн Осі в окупованій Європі: закони окупації, аналіз правління, пропозиції до змін» («*Axis Rule in Occupied Europe*», Нью-Йорк, 1944) Р. Лемкін дає таке визначення: «Взагалі кажучи, геноцид не обов'язково означає негайне знищення нації, крім випадків, коли здійснюються масові вбивства всіх членів нації. Він, швидше за все, означає скоординований план різних дій, спрямованих на знищення суттєвих основ життя національних груп з метою їхнього знищення. Метою такого плану буде розпад політичних і соціальних інститутів, культури, мови, національних почуттів, релігії та економічного існування національних груп, а також знищення особистої безпеки, свободи, здоров'я, гідності та

навіть життя осіб, що належать до таких груп» (цит. за: *Oxford English Dictionary*; позначення курс. – Г. Л.) [26].

Проте у міжнародний вжиток термін «геноцид» був уведений вже після Другої світової війни й побачених Європою жажів нацистських злочинів проти людства і людяності. «Велика українська енциклопедія» пояснює ці терміни так: «Злочини проти людяності (англ. *crimes against humanity*) – широкомасштабний або систематичний збройний напад на будь-яких цивільних осіб із метою проведення політики держави або організації, спрямованої на скоєння такого нападу, або в цілях сприяння такій політиці» [7]. До злочинів проти людяності належать такі «діяння проти цивільного населення: вбивства; винищення; поневолення; депортація; тюремне ув'язнення; катування; статеве насильство; переслідування; насильницьке зникнення людей; інші нелюдські діяння» [7]. Ці злочини належать до кримінальних і караються законом держави.

Злочини проти людства – це злочини не лише проти конкретної людини, а проти людської спільноти загалом. До них належать злочини, які завдають руйнівної шкоди докільню, порушують правила людського співжиття. Зазвичай злочини проти людства є не одноразовими чи випадковими, а становлять собою частину системної урядової політики щодо окремих народів чи країн. Злочини проти людства – це пропаганда, планування та ведення війни, застосування зброї масового знищення, створення злочинної організації, терористичні акти, піратство, а також жорстоке поводження з тваринами, бандитизм, хуліганство, наруга над могилами, забруднення довкілля. За Римським статутом, вони є «злочинами проти миру та безпеки людства» й караються

міжнародними законами. Юридичні аспекти щодо кваліфікації цих злочинів пропонують розрізнення, чи злочин вчинено випадково, чи зі спеціально спланованим умислом. М. Гнатовський (автор статті ВУЕ) також зазначає: «Злочинна поведінка, яка є злочином проти людяності, також може відповідати ознакам геноциду або воєнних злочинів» [7].

У зв'язку з розслідуванням таких кримінальних правопорушень термін «геноцид» почав широко використовуватися в документах міжнародних організацій, передовсім ООН, з кінця 40-х – початку 50-х років минулого століття. Слово «голодомор» вперше в офіційному публічному просторі прозвучало з вуст поета Івана Драча на з'їзді Спілки письменників України, а в пресі вперше вжито в статті Олексія Мусієнка у газеті «Літературна Україна» (18 листопада 1988 р.) [14, с. 47].

Щоправда, українознавча наука, широко акцентуючи увагу на внеску зарубіжних дослідників і правників у осмислення геноциду та голодомору, ще мало уваги приділяє саме українським особистостям, які здійснили свій громадянський подвиг щодо висвітлення проблем геноциду українського народу. Зокрема, малознаним чи й зовсім невідомим в українознавстві є факт міжнародної акції, проведеної членами Ордену Бога Сонця, що його створив професор Володимир Шаян (з осідком у Лондоні, Велика Британія). Про цю акцію українських емігрантів-патріотів скупі відомості подав Петро Роєнко: «У 1951 р. Орден широко розгорнув акцію «Обвинувачення Сталіна» (I accuse Stalin!) у цілому світі, М. Орест брав у ній активну участь. Багато листів солідарності з «Обвинуваченням Сталіна» вислано на руки тодішнього генерального секретаря ООН. Несподіванкою було те, що... він

відповів на нашу акцію, виславши листа письменниці Котмаєр. У ньому він писав, що злочини в ООН розглядаються лише між визнаними державами (ті, що є членами ООН). На його лист слідувала наша відповідь, яку ми включили до поновного видання «Обвинувачення Сталіна» і на ново розіслали до всіх парламентаристів у цілому світі, всім відомим і впливовим особам окремих країн тощо. Отримали чимало схвальних відгуків... У Йорданії «Обвинувачення Сталіна» було перекладено арабською мовою і розіслане по всіх арабських країнах. Акція супроти Сталіна в цілому світі тривала добрих пару років... Наслідок її відомий: падіння тирана й злочинця Й. Сталіна стисло пов'язане з цією акцією» [15, с. 26].

Автором згаданої П. Роєнком відозви до міжнародної спільноти й до правозахисних організацій «I accuse Stalin!» був Богдан Війтенко [27]. Це звернення було перекладено багатьма іноземними мовами й мало на меті привернути увагу європейської спільноти до злочинів сталінізму в СРСР. З тексту П. Роєнка не зовсім зрозуміло, чому генеральний секретар ООН відповів, що для розгляду звинувачення Й. Сталіна необхідно бути членом ООН, якщо Україна з 1945 р. вже була членом ООН (щоправда, тоді ще як УРСР).

Через переслідування лицарів Ордену радянськими спецслужбами багатьом із них довелося переховуватися. Б. Війтенко внаслідок реальної загрози його життю виїхав до Бразилії, де був змушений прожити все своє життя, оскільки, як нам тепер відомо, радянські спецслужби відстежували й знищували національно свідомих українців навіть за кордоном.

Генеральна Асамблея ООН у 1946 р. прийняла резолюцію, в якій зазначено: «Відповідно до норм міжнародного

права геноцид є злочином, який цивілізований світ засуджує, і за здійснення якого основні винуватці й учасники мають понести покарання». Наступним кроком стала Міжнародна конвенція «Про запобігання та покарання злочину геноциду» від 9 грудня 1948 р., що вступила в дію 12 січня 1951 р., відома як Резолюція Генеральної Асамблеї № 260. Нині цю Конвенцію ратифікували 149 держав світу.

У Конвенції визначено 5 дій, які можуть розцінюватися як геноцид: «1) убивство членів групи; 2) завдання серйозної тілесної або психологічної шкоди членам групи; 3) навмисне створення групі життєвих умов, розрахованих на її фізичне знищення в цілому або частково; 4) застосування дій, спрямованих на унеможливлення народжуваності в групі; 5) примусове переміщення дітей однієї групи в іншу. Для визнання факту геноциду необхідно довести *факт хоч би одного з цих 5-ти актів*». Читаючи ці суто юридичні дефініції, з усією очевидністю переконуємося, що в Україні російським агресором було застосовано всі п'ять типів злочинів, які можна кваліфікувати як геноцид.

Ці дії можемо проаналізувати й у зв'язку з сучасною російсько-українською війною. Порушуючи всі відомі в світі принципи війни, москвинський агресор воює не лише з професійними ЗСУ, а й значною мірою з мирним населенням, жінками й дітьми, яких убиває немислимими садистськими способами, про що свідчать страхітливі факти катувань, гвалтувань цивільних беззбройних мешканців наших міст і сіл (1 пункт згаданої конвенції); катування дітей часто відбуваються на очах у батьків або гвалтування матерів на очах у дітей, чим створюються важкі психологічні травми, яких людина не може позбутися

протягом усього життя (2); руйнування житла й інфраструктури міст і сіл, пограбування, відмова в наданні медичної допомоги тяжкопораненим, відсутність води і їжі, тепла й світла, неможливість поховати убитих, створення нестерпних умов життя (3); бомбардування пологових будинків, убивство породіль і новонароджених немовлят (4); розлучення дітей з матерями, вивезення багатьох тисяч дітей з окупованого Маріуполя та інших міст України на територію віддалених районів рф, поміщення їх у концтабори, примусова русифікація в школах (5).

Цих фактів вистачає, щоб визнати дії російської армії геноцидом проти мирного населення України. А, крім того, варто зазначити, що агресором знищено сотні пам'яток, музеїв, спалено бібліотеки, зруйновано школи й дитячі садочки, пограбовано й вивезено до рф музейні скарби українського народу. За визначенням Р. Лемкіна, агресори нерідко застосовують *знищення національних зразків культури* поневоленої групи та *насадження національних зразків поневолювачів* на корінне населення чи на території після усунення поневоленого населення. Ці акти можуть бути кваліфіковані як *етноцид*, оскільки відбувається знищення національної пам'яті. Примусові вивезення українських дітей у росію чи окуповані нею території – один з найтяжчих злочинів рф. Так здійснюється заміна корінного населення прийшлими переселенцями з держави-агресора.

Такі дії нині прийнято називати *етноцидом*, який, на відміну від геноциду (фізичного винищення етносу), прагне «шляхом комплексу заходів по зруйнуванню системних зв'язків усередині народу, підштовхуючи його представників до переходу в іншу етнічну якість» [13, с. 694].

А якщо зробити історичний екскурс у минуле нашої держави, то можемо засвідчити, що московити (росіяни) здійснювали акти геноциду проти русів-українців, що тривають періодично вже понад 800 років (якщо почати з розгрому Києва й Вишгорода суздальським князем Андрієм Боголюбським 12 березня 1169 р.). Причому цей геноцид був і фізичним, і водночас етнокультурним, бо супроводжувався не лише звірячим винищенням киян, а й спаленням міста, руйнуванням церков, пљондруванням та пограбуванням культурних цінностей. Після цієї трагедії Київ не міг відновитися навіть за 70 років і до навали татаро-монголів 1240 р. стояв у руїнах. Як стверджують українські й навіть російські історики та етнологи (наприклад, Л. Гумільов), погром Києва А. Боголюбським засвідчив формування на території Суздальського, а згодом Московського князівств етносу, *генетично відмінного від киево-русів* та налаштованого *антагоністично* до Київської Русі.

Мародерство, як бачимо, – звичне заняття військових рф, закорінене в їхній менталітет з дуже давніх часів. Адже московія, а пізніше російська імперія, робила це на українських землях періодично впродовж тривалих восьми століть. Короткі історичні періоди, коли багаторстраждальна Русь-Україна відновлювалася після страшних лихоліть, давали народові змогу піднятися з руїн, проте такі етапи державного, «напівдержавного» та бездержавного існування України постійно чергувалися в нашій історії.

Зі злочинами геноциду й етноциду тісно поєднані злочини *лінгвоциду* (мововбивства), які в Україні з часів незалежності описані доволі докладно. Та згадати їх треба й у цій статті, бодай дуже

коротко, бо, як ми щодня переконуємось, що для деяких громадян вони досі залишаються *terra incognita*. Мова як одна з головних ідентифікаційних ознак етносу має екзистенційне значення.

Значний внесок у дослідження лінгвоциду зробила Ніна Вірченко, професор Національного технічного університету України «КПІ», віце-президент АН Вищої школи України, член Українського, Американського, Бельгійського, Единбурзького, Австралійського, Лондонського математичних товариств. Унікальна особистість, математик, авторка статей про Тараса Шевченка та українську мову, в минулому – в'язень сталінських таборів, вона сама є живим доказом геноциду українського народу. Ще студенткою була ув'язнена на 10 років ГУЛАГу за поширення листівок з гаслами «До зброї, браття українці!», «Слава Україні!» та, як було зазначено в обвинуваченні, за створення «української націоналістичної банди». Її праця про знищення української книги, шкільництва, мови та культури має непересічне значення та заслуговує на широке впровадження в українську освіту всіх рівнів, від загальноосвітніх шкіл до вищих навчальних закладів.

Отож найголовніші з цих лінгвоцидних акцій московії (а пізніше російської імперії), пише Н. Вірченко, такі: вилучення й спалювання українських книг і заміна їх московськими (1626, 1627, 1662, 1667, 1672, 1678, 1689, 1690, 1693 роки та ін.). Серед них особливо вирізняється заборона під страхом *смертної кари* друкувати книжки українською мовою (указ царя Олексія, 1667), а також знищення книг, «не сходних с книгами московскими» (наказ патріарха Іоакима, 1677); створення московської цензури «спеціально для изданий малорусской печати» (1689) [4, с. 32–33].

Далі в 1713 р. відбулась одна з наймерзенніших політичних крадіжок: «Привласнення Московією (за наказом царя Петра I) нашої назви Русь (по-грецьки Русь звучить як «Росія»). У такий спосіб (підміною понять, тобто шахрайством) завжди ворожі до Русі-України москвити, основу яких складали угро-фінські та тюркські племена, прибирають собі до рук нашу тисячолітню історичну та духовну спадщину» [4, с. 33]. У 1720 р. видаються накази царя «осмотреть и забрать древние жалованные грамоты и другие куртиозные письма оригинальные, а также книги исторические, рукописные и печатные» [4, с. 33]. В Україні почалося знищення українських шкіл, книжок, натомість впроваджено викладання російської мови в усіх навчальних закладах.

Це саме те, що Р. Лемкін назвав «знищенням національних зразків поневоленої групи» та насадженням національних зразків російської імперії. Це усвідомлена, чітко спланована, довготривала інформаційна війна, спрямована на руйнування етнонаціональних основ, підміну понять, перетворення історії Русі-України на історію росії, а українців – на «росіян». Усі ці факти переконують, що між росією й Україною впродовж тривалих століть точиться безперервна *екзистенційна* війна – війна за саме існування, де не можна вирішити питання «ми і вони», а лише «або ми, або вони».

Далі, як подає Н. Вірченко, у 1750 р. після скасування гетьманської канцелярії у м. Глухові з неї вилучено та вивезено до росії документи архіву Запорозької Січі [4, с. 32–33]. 1763–1764 рр. увійшли в історію України ганебним указом імператриці Катерини II про заборону викладати українською мовою в Києво-Могилянській академії та її Інструкцією

князеві О. В'яземському щодо нагальної «русифікації України, Прибалтики, Фінляндії та Смоленщини» [4, с. 34]. А вже в 1775 р. за наказом Катерини II знищено саму Запорозьку Січ і закрито всі українські школи, що функціонували при полкових козацьких канцеляріях.

Таких фактів більше ніж достатньо, і якби всі вони 30 років вивчалися в незалежній Україні на уроках історії, української мови, народознавства, етнології, політології, правознавства в школах і ВНЗ на всіх рівнях, ми не мали б цієї війни. На жаль, внаслідок реформування української освіти останніми роками в Україні знижується увага до гуманітарних галузей науки, в багатьох університетах (у т. ч. й національних!) ліквідовано кафедри філософії, скасовано навчальні дисципліни (або значно скорочено кількість годин) з етнології, історії України, історії української і світової культури, етики, естетики, релігієзнавства, мови, літератури, культурології. Це очевидна диверсія російської «п'ятої колони» в Україні, і такий стан освіти і науки потребує негайного врегулювання, особливо в умовах війни.

Кожен громадянин українського суспільства має бути обізнаним з фактами *культурного етноциду*. Особливо варто згадати XVIII–XIX ст., що позначені спалюванням великих українських книгозбірень (у т. ч. бібліотеки Києво-Могилянської академії, 1780), Валуєвським циркуляром (1863) [1, с. 327–328] та Емським указом (1876) [1, с. 329]. Навіть заснування Київського університету 1834 р. було зроблено з метою «русифікації Юго-Западного края», що й не приховувалося. Імперія ніколи не соромилась відверто стверджувати, що всі подібні заходи провадились з метою зрощення українців, яких зневажливо

називали «малоросами». Ми маємо не-впинно всіма можливими засобами повідомляти всі ці факти усьому світові й домагатися, щоб він нам повірив.

Бо навіть коли американський історик, співробітник Українського дослідницького інституту Гарвардського університету Джеймс Мейс на увесь світ заявив про Великий голод в Україні 1932–33 рр., вчинений радянською клікою Й. Сталіна, світ не лише залишився глухим, а ще й намагався перешкоджати досліднику, про що він скрушно писав: «...розвинена американська демократія багато в чому закінчується там, де починається українське питання». Науковець відчув, що суспільство США неадекватно сприймає його наукову працю, зокрема таку болючу для українців тему голоду. Після активної роботи в Державній комісії дослідження голоду в Україні (США) він у 1989 р. змушений був визнати, що «комісії не вдалося розв'язати свого основного завдання – обґрунтувати *першопричину голоду в Україні*». Як зазначав пізніше Дж. Мейс, у нього виник «конфлікт із американськими слов'яністами» (напевно, йшлося про російських емігрантів), які закидали йому, що він «вибрав не ту тему і не ту націю». Це відбувалося під впливом радянської пропаганди, що нібито в СРСР все добре, а звинувачення в геноциді українців є лише наслідком «антисоветской кампании», розв'язаної «реакционными центрами украинской эмиграции» [14, с. 35].

Втративши постійну роботу в США, дослідник переїхав в Україну, працював професором політології Національного університету «Києво-Могилянська академія», був заступником головного редактора журналу «Політична думка», співпрацював у газеті «День», де розміщував значну частину своїх статей.

Згодом досліднику вдалось обґрунтувати причини геноциду українців: «Ворогом номер один для Сталіна і його оточення був не тільки український селянин чи український інтелігент. Ворогом була Україна як така. Проти неї Сталін у 1932–1933 рр. вів неоголошену війну, кинувши сюди весь наявний військовий, поліцейський, політичний та економічний арсенал» [14, с. 46]. Отже, історик головними причинами голодомору, як загалом і геноциду українців, називає не природні причини (наприклад, неврожай), а саме державну *тоталітарну політику*, яка знищувала «будь-які анклавні автономії на своєму шляху» [14, с. 38].

Український етнофілософ В. Шаян стверджував, що «нація – це усвідомлена спільнота крові і долі». Та якщо нині за три десятиліття незалежності, незважаючи на постійну підривну діяльність агентів кремля в Україні, значна частина української інтелігенції вже обізнана з цими фактами, то наш політикум далеко не завжди розуміє історичні причини специфічних взаємин росіян з українцями. І тут, на жаль, винуватий не лише брак загальної освіти, а насамперед атрофія національної самосвідомості, відсутність відчуття єдності з українським народом, який для декого ніколи й не був своїм.

В. Шаян вперше увів в українознавчу науку термін *деїцид*, хоча він не ставив своїм завданням докладно описувати дефініцію цього поняття, її зробили наступні дослідники, зокрема й авторка цієї статті [12, с. 156–159]. Однак кілька його праць містять розділи, присвячені саме цьому явищу знищення духовної культури як *національної пам'яті* народів. І хоча сам деїцид давньоукраїнської культури здійснений не росіянами (їх тоді ще не існувало), але ті народи, що його

влаштували, принесли велику духовну руїну всім європейським народам. Та лише з ХХ ст. ця проблема поволі починає осмислюватися філософами, релігієзнавцями, етнологами, культурологами.

У праці «Найвища святість. Студія про Свантевита» В. Шаян описує руйнування хрестоносцями й різними місіонерами давніх храмів та святинь етнічної віри слов'ян. Він наводить опис хронікаря Еббона про знищення статуї Триглава, яку хрестоносці відправили папі римському у Ватикан, і подає свій коментар: «Саме цю відрізану чи відрубану голову Триглава було вислано папі римському як тріумфальний трофей здобичників, як це ми читали у власних свідченнях цих варварів. Я завдав собі даремного труду шукати її в каталогах скарбів старовинного мистецтва Ватикану. Я знав, що моя праця даремна, але для наукової докладності мені потрібне було і таке ствердження. Цю відрубану голову Божества не послали туди для збереження. Вона мала бути доказом обезголовлення віри цілого народу. Історія не записує такого злочину, як «*дейцид*», хоч вона добре знає геноцид. Але ж наші свідки добре знали, що не можна тривало опанувати Русії, без знищення її головної святині, святині Свантевита. Це важливий досвід історії» [24, с. 195]. Тут доречно згадати проігнорований нашим суспільством факт: у 2013 р. напередодні приїзду московського патріарха Кирила в Київ невідомими особами було обезголовлено паркову скульптуру Світовита на Софійському майдані. Ця сакральна скульптура, встановлена під час святкування 1500-ліття Києва, символізувала безперервність духовно-культурної спадщини Русі. Якраз після цього непокараного бузувірства були Майдан і Революція Гідності, і Небесна сотня, і війна...

Термін «*дейцид*» (з лат. *Deus* – Бог і *caedo* – вбиваю) – дослівно «вбивство Богів», тобто фактичне знищення *етнічної релігії* народу. Як бачимо з історії слов'янських народів, *дейцид* як суспільно-політичне явище передуює геноциду. Незручні для істориків та релігієзнавців факти кривавого хрещення слов'ян та інших народів Європи досі залишаються поза межами сучасного наукового осмислення. Однак обминути це суспільне лихо в нашому аналізі таких взаємопов'язаних явищ, як *дейцид* – *етноцид* – *лінгвоцид* – *геноцид*, аж ніяк не можна, оскільки саме воно проливає світло на причини довготривалої боротьби народів за збереження своєї ідентичності перед навалою глобальних завойовників. Навіть дуже zaangażовані християнством дослідники все ж не можуть заперечити, що охрещення майже всіх народів відбувалось насильницькими методами, часто супроводжувалось кривавими розправами з непокірними, спаленням язичницьких святинь, статуй богів, руйнуванням традиційних народних храмів, вбивством волхвів – *отже, знищенням етнічної пам'яті*.

З огляду на дискусійність проблеми варто навести опис християнізації України-Русі, поданий саме християнським митрополитом Іларіоном (Іваном Огієнком): «Треба думати, що хрещення позакіївської України розтяглося не на один десяток літ; нову віру таки густо *полито кров'ю українського народу*, що боронив батьківську віру... У нас, звичайно, прийнято думати, ніби християнство легенько заводилося собі серед українського народу. Справа була ніби так, що князь Володимир наказав охреститись, а вдячний народ зараз же відцуравсь віри батьків і прийняв християнство. Насправді ж справа відбувалася зовсім не

так. Мирного прийняття християнства не було, народ завзято боронив свою віру, скрізь були бунти, й часто доводилося хрестити народ у власній крові його, доводилося хрестити його вогнем і мечем...» (тут позначення курсивом наше. – Г. Л.) [16, с. 55–63].

Існує прямий зв'язок між прийняттям християнства і втратою самостійності держав, їхнім політичним ослабленням. У свідомості русів татаро-монгольське нашествя на Русь закарбувалося як покарання за зраду рідних богів. Інші слов'янські племена, наприклад, лужичани, були асимільовані германцями та ін. Всупереч існуючому в науці стереотипу християнізація не сприяла розвитку писемності, науки, мистецтва, а, навпаки, загальмувала розвиток етнічних мов та роз'єднала єдину колись слов'янську людність не лише за релігійними конфесіями (католики, «православні»), а ще й за типом писемності (латиниця і «кирилиця»).

У процесі еволюції етнокультури час від часу відбувається переосмислення культурних надбань етносів. Примусова християнізація стала справжнім геноцидом слов'янських народів, спричинила етнокультурні та ментальні зміни, що зруйнувало автентичний світогляд, морально-звичаєвий суспільний уклад, посилило міжетнічні суперечності. Показова в цьому плані й думка В. Шаяна: «У вірі проявляються і найвищі всесвітні завдання народу, його місія, наскільки він собі її усвідомлює й розуміє. Віра – це найвища цінність народу. Нарід, який не слухає своїх пророків, гине. Нарід, який покидає свою віру, покидає свою душу, свої ідеали. Іде на службу чужим Богам. Там може бути тільки рабом або прислужником. Такий нарід зрікається своєї духової самостійності. Визнає себе

меншовартісним. І це почуття меншовартості перед чужою культурою і чужим духом буде його прокляттям. Такий нарід може загинути на бездоріжжях своїх блукань, на яких він карається, покинувши свою віру» [24, с. 286–287]. Тому нині і в майбутньому на державному рівні варто підтримати прагнення поки що небагатьох українських громад до повернення традиційної віри предків. Такі прецеденти вже існують в інших країнах Європи.

До проблем деїциду ми не включаємо проблем християнських церков Київського і Московського патріархатів, бо вони мають дещо іншу специфіку, що може бути темою окремих досліджень.

Варто ще приділити увагу терміну «денацифікація», що придуманий з подачі політтехнолога й російського шпигуна Т. Сергєйцева. Термін з'явився лише нещодавно (стаття «Что Россия должна делать с Украиной»), та дії, які ним названо, не є абсолютно новими, вони тривають і виконуються з подиву гідною стабільністю. Воїнів-захисників України цей автор називає не інакше, як «нацистами», яких треба знищити, а народ, який вони захищають, названо «пасивними нацистами», яких треба «перевоспитать» шляхом «массовых репрессий». Цей ганебний документ, що ліг в основу путінської концепції війни проти України, містить не лише українофобські формулювання, а й звинувачення на адресу Заходу: «Коллективный Запад сам является проектировщиком, источником и спонсором украинского нацизма». Навіть назву України пропонується ліквідувати, бо «название не может быть сохранено в качестве титула никакого полностью денацифицированного государственного образования» [20].

Таку «денацифікацію» України, як показано вище, рф уже проводить сотні років. А публікація статті Сергейцева вже є доказом того, що геноцид проти українців здійснюється рф за *наперед спланованим наміром*. Такі документи є типовим зразком російської хуцци. *Хуцци* – нечуване наднахабство, яке шокує противника своїм несподіваним цинізмом. Сучасні політологи стверджують, що українському політологічному дискурсу нині бракує саме цього терміна. Характерно, що Т. Сергейцев, через потурання української влади, багато років працював в Україні, де розробляв політехнології для багатьох олігархів, партій, нардепів, президентів. Ця кривава війна, злочини якої вже не вдасться ні спалити в пересувних крематоріях, ні приховати чи спотворити в постановочних відео, демаскує для світу істинне «обличчя» світового терориста.

Журналістка В. Самченко пише про демографічну кризу, що склалася внаслідок російсько-української війни: «За період агресії рф в Україні з 2014 р. загинули тисячі людей. Кількість біженців з України, зареєстрованих у Європі, за останніми даними ООН, склала 5,2 млн. осіб. Величезною бідою є й примусове переміщення людей на підконтрольні росії території. Українська сторона й ООН називають число – близько 3 млн. осіб, які в'їхали в рф». Особливо турбує той факт, що, за різними даними, до росії та на підконтрольні їй території примусово вивезено близько 700 тисяч українських дітей [19].

Отже, депортація населення – це один злочин рф, що є ознакою геноциду українців. Після війни нам доведеться довго стабілізувати демографічну ситуацію. Треба також мати на увазі, що

значна частина людей, у тому числі й військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, потребуватимуть інтенсивної психологічної допомоги та посиленої уваги з боку всього суспільства. На відновлення населення Україні може знадобитися близько 50 років. Нині більшість демографів висловлюють стурбованість, що після війни в Україну можуть переселяти іноземців. Важливо застерегти, що цей процес необхідно проводити за рахунок природного чинника, поліпшення життєвих умов етнічних українців, а не за рахунок завезення на наші землі чужинців. Не для того наші воїни на полях кривавих боїв кладуть свої життя, щоб розчистити територію для чужих народів. Ця війна виникла не зненацька, вона триває багато століть, бо насправді це війна, як уже зазначалося, екзистенційна – війна за саме існування української нації й української держави.

Висновки. Поділ людства на раси і нації є закономірним природним явищем, отже, його можна вважати боже-ственною творчістю. А от змішування, зміна чи підміна, різні асиміляції й депортації народів, тим паче «денацифікації» – завжди і всюди є штучними процесами, керованими тими чи тими групами, кланами чи якимось, умовно кажучи, «глобальним предиктором», вони є злочинними.

Водночас досить слабка спроможність системи міжнародної колективної безпеки зупинити агресора, що загрожує всьому живому на планеті, переконує кожну націю в необхідності насамперед створювати власний локальний захист і об'єднуватися з тими, хто розуміє сутність і масштаби загрози.

До вивчення проблем геноциду дослідникам варто застосовувати

комплексний підхід, за якого явища деїциду, етноциду, лінгвоциду, геноциду мають розглядатися в єдиному причинно-наслідковому ланцюгу, а відтак і відновлення народів, їхньої національної пам'яті, духовно-культурних основ має здійснюватися з урахуванням нашого багатотисячолітнього досвіду.

Наше *постгеноцидне суспільство* (термін Дж. Мейса) має знайти в собі власні фізичні й духовні ресурси для відновлення українського народу і його реабілітації. Отже, роль держави має бути спрямована на вироблення та поширення *єдиного державного ідеалу*, державної ідеї та української ідеології, яка надасть народові сили й вітальності для продовження життя.

Той факт, що ніякого безмежного лінійного «прогресу» (якому навчали комуністи й глобалісти) не існує, був відомий людству ще задовго до створення «універсальних», «загальнолюдських», «мультикультурних» ідеологій чи релігійних систем. Світ змінюється *циклічно*, це закон природи й суспільного розвитку. Тому традиційні духовно-культурні системи мають здатність періодично повертатися до своїх народів-творців на нових етапах їхнього життя.

Футуристичні прогнози такі, що поступово й дуже скоро глобальні тенденції змінюватимуться пріоритетами національного, етнокультурного, локального розвитку народів. Отже, перспектива подальших досліджень теми геноциду має бути спрямована на пошук шляхів подолання його наслідків у суспільстві та вироблення *єдиної об'єднавчої ідеології України*, яка спиратиметься на рідні духовні традиції, мову та культуру, єдину аксіологію, для відновлення української ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антологія християнства: хрестоматія з релігієзнавства та культурології / за заг. ред. Г. Лозко; [упоряд.: Лозко Г. С., Борисюк І. В., Богород А. В.]. 4-те вид. Тернопіль: Мандрівець, 2013. 376 с.
2. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена. 988–1988. Ювілейне видання з нагоди Тисячоліття християнства. США, 1988. 1528 с.
3. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. Т. I. 838 с.
4. Вірченко Н. Лінгвоцид – етноцид. *Сварог: Філософія. Етнологія. Релігієзнавство*. 2011. Вип. 23. С. 32–43.
5. Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. Київ: Політвидав України, 1990.
6. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліогр. покажчик / упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун; редкол.: О. Ф. Ботушанська, С. В. Кульчицький (відп. ред.), В. Мотика; ред.: М.Л. Десенко, І.С. Шелестович. ОДНБ ім. М. Горького, Ін-т історії України НАН України, Фондація українознавчих студій Австралії. Одеса, 2000. 525 с.
7. Гнатовський М. М. Злочини проти людяності. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/> Злочини проти людяності (дата звернення: 22.02.2023).
8. Енциклопедія українознавства. Словникова частина / гол. ред. проф., доктор В. Кубійович. Перевидання в Україні. Львів, 1993. Т. 2. С. 405–407.
9. Етнократологічний словник: енциклопед.-довід. слов. за ред. О. Антонюка, М. Головатого, Г. Щокіна. Київ: МАУП, 2007.
10. Загальна декларація прав людини. Council of Europe portal. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version>

11. Касьянов Г. Розрита могила: Голод 1932–1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ні). Харків: Фоліо, 2019. С. 5.
12. Лозко Г. Боги і народи. Етносоціальний вимір. Тернопіль: Мандрівець, 2015.
13. Мала енциклопедія етнодержавознавства. Київ: Генеза; Довіра, 1996.
14. Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933 рр.). *Український історичний журнал*. 1995. № 1. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2015/01/Dzhejm-Mejs.pdf>
15. Михайло Орест – адепт духовости нової: літературознавчий симпозіон / за ред. П. Роєнка. Торонто: Орден, 1967. 125 с.
16. Огієнко І. Українська церква. Київ, 1993.
17. Поліщук М. Аксиома патріотизму. *Український тиждень*. № 18 (183) від 5 травня 2011. URL: <https://tyzhden.ua/aksioma-patriotyzmu/>
18. Романченко В. Геноцид українців. *Сварог: Філософія. Етнологія. Релігієзнавство*. 2011. Вип. 23. С. 52 – 61.
19. Самченко В. Демографічна криза: на відновлення Україні може знадобитися 50 років. *Укрінформ*: 21.02.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3671923-demograficna-kriza-na-vidnovlenna-ukraini-moze-znadobitisa-50-rokiv.html?fbclid=IwAR0qABl3K4GriUS3OofYIjyUJx9dVBgT7sqlJNAD-vTOxzFbFSzx55begn8>
20. Сергейцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной. URL: <https://web.archive.org/web/20220403060102/https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>
21. Танцюра Ю. Ціна свободи українців. Stop genocide! Everlegal. 03.05.2022. URL: <https://everlegal.ua/tsina-svobody-ukrayintsiv>
22. Федеральный список экстремистских материалов дорос до п. 3152. URL: <https://web.archive.org/web/20151130022056/http://www.sova-center.ru/racism-xenophobia/news/counteraction/2015/11/d33272/>
23. Чорна книга України: зб. док., арх. матеріалів, листів, доп., ст., дослідж., есе / упоряд., ред. Ф. Зубанича; передм. В. Яворівсько-го. Київ: Вид. центр «Просвіта», 1998. 784 с.
24. Шаян В. Віра предків наших: вибрані твори / передмова, упор., комент. та заг. ред. проф. Г. С. Лозко. Київ: ФОП Стебеляк О. М., 2018.
25. Шевчук П. І. Інформаційно-психологічна війна Росії проти України: як їй протидіяти. *Демократичне врядування*. 2014. Вип. 13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2014_13_11
26. Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress. New York: Columbia University Press, 1944.
27. Wjitenko B. I accuse Stalin. [England]. London: The Order, 1952. 15 p.

REFERENCES

1. LOZKO, H. ed., comp., BORYSIUK, I., BOHOROD A., comp. (2013). *Anthology of Christianity: A Reader in Religious and Cultural Studies*. 4th ed. Ternopil: Mandrivets, 376 p. [in Ukr.]
2. *The Bible or the Holy Scriptures of the Old and New Testaments, Newly Translated from the Ancient Hebrew and Greek languages into Ukrainian*. 988–1988. Jubilee Edition on the Occasion of the Millennium of Christianity. (1988). USA, 1528 p. [in Ukr.]
3. KULCHYTSKYI, S., ed. (2008). *The Great Famine in Ukraine of 1932–1933: in 4 volumes. Eyewitness Testimony for the US Congressional Commission*. Executive Director of the Commission, James Mace; NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing-House, Vol. I, 838 p. [in Ukr.]
4. VIRCHENKO, N. (2011). Linguocide – Ethnocide. *Svaroh: Filosofiia. Etnolohiia. Relihiieznavstvo*. (Svarog: Philosophy. Ethnology. Religious Studies), Issue 23, pp. 32–43. [in Ukr.]
5. *Famine of 1932–1933 in Ukraine: Through the Eyes of Historians, in the Language of Documents*. (1990). Kyiv: Polityvydav Ukrainy. [in Ukr.]
6. BOTUSHANSKA, O., KULCHYTSKYI, S., MOTYKA; V., eds. (2000). *Holodomor in Ukraine 1932–1933*. M. Gorky Odessa State Scientific Library, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of

- Ukraine, Foundation of Ukrainian Studies of Australia. Odesa, 525 p. [in Ukr.]
7. HNATOVSKYI, M. (2023). Crimes against Humanity. [online] *Great Ukrainian Encyclopedia*. Available at: [https://vue.gov.ua/Crimes against Humanity](https://vue.gov.ua/Crimes%20against%20Humanity) [Accessed 22 February 2023]. [in Ukr.]
8. KUBIIOVYCH, V., ed. (1993). *Encyclopedia of Ukrainian Studies*. Dictionary part. Reissue in Ukraine. Lviv, Vol. 2, pp. 405–407. [in Ukr.]
9. ANTONIUK, O., M. HOLOVATYI, M., SHCHOKIN, H. (2007). *Ethnocratological Dictionary: Encyclopedic Reference*. Kyiv: IAPM. [in Ukr.]
10. Universal Declaration of Human Rights. [online]. *Council of Europe Portal*. Available at: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version> [in Eng.]
11. KASIANOV, H. (2019). *Dug up Grave: Famine of 1932–1933 in Politics, Memory and History (1980s – 2000s)*. Kharkiv: Folio, 5 p. [in Ukr.]
12. LOZKO, H. (2015) *Gods and Nations. Ethnosocial Dimension*. Ternopil: Mandrivets. [in Ukr.]
13. *Small Encyclopedia of Ethno-State Studies*. (1996). Kyiv: Genesis. Dovira. [in Ukr.]
14. MACE, J. (1995). Political Causes of the Famine in Ukraine (1932–1933). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukraine History Journal), № 1. [online] Available at: <https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2015/01/Dzhejm-Mejs.pdf> [in Ukr.]
15. ROENKO, P., ed. (1967). *Mykhailo Orest is an Adept of New Spirituality. Literary Symposium*. Toronto: Orden, 125 p. [in Ukr.]
16. OHIENKO, I. (1993). *The Ukrainian Church*. Kyiv. [in Ukr.]
17. POLISHCHUK, M. (2011). An Axiom of Patriotism. *Ukrainskyi tyzhden*. (Ukrainian week), № 18 (183), dated May 5, 2011. [online] Available at: <https://tyzhden.ua/aksioma-patriotyizmu/> [in Ukr.]
18. ROMANCHENKO, V. (2011). Genocide of Ukrainians. *Svaroh: Filosofia. Etnolohiia. Relihiieznavstvo* (Svarog: Philosophy. Ethnology. Religious studies), Issue 23, pp. 52 – 61. [in Ukr.]
19. SAMCHENKO, V. (2023). Demographic Crisis: Ukraine May Need 50 Years to Recover. 21 February. [online] *Ukrinform*. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3671923-demograficna-kriza-na-vidnovlenna-ukraini-moze-znadobitisa-50-rokiv.html?fbclid=IwAR0qABl3K4GriUS3OofYIJyUJx9dVBgT7sqlJNAD-vTOxzFbFSzx55begn8> [in Ukr.]
20. SERHEITSEV, T. *What Russia should Do with Ukraine*. [online] Available at: <https://web.archive.org/web/20220403060102/https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html> [in Rus.]
21. TANSIURA, Yu. (2022). The Price of Freedom of Ukrainians. Stop Genocide! March, 05. [online] *Everlegal*. Available at: <https://everlegal.ua/tsina-svobody-ukrayintsiv> [in Ukr.]
22. *The Federal list of Extremist Materials Has Grown to Item 3152*. [online]. Available at: <https://web.archive.org/web/20151130022056/http://www.sova-center.ru/racism-xenophobia/news/counteraction/2015/11/d33272/> [in Ukr.]
23. ZUBANYCH, F. (1998). *Black Book of Ukraine: Collection of Documents, Archival Materials, Letters, Reports, Articles, Studies*. Kyiv: Prosvita Publishing House, 784 p. [in Ukr.]
24. SHAIAN, V. (2018). *The Faith of Our Ancestors: Selected Works*. Kyiv: FOP Stebeliak O. M.
25. SHEVCHUK, P. (2014). Information and Psychological War of Russia Against Ukraine: How to Counter it. *Demokratychna vriadvannia*. (Democratic Governance), Issue 13. [online] Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2014_13_11.
26. LEMKIN, R. (1944). *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*. New York: Columbia University Press.
27. WIJTENKO, B. (1952). *I Accuse Stalin*. [England]. London: The Order, 15 p.